

Г.В.ПАПАКІН*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ РАДЯНСЬКОГО РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНОГО АПАРАТУ 1920–1930-х рр.

*(Із приводу книги: Подкур Р., Ченцов В. Документы
органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов:
источниковедческий анализ (Тернополь: Збруч, 2010))*

*Представлено дискусійні проблеми й особливості розкриття джерельної спадщини
радянських репресивно-каральних органів (таємної поліції) 1920–1930-х рр., зокрема
їх видовий склад, схему класифікації, інформативне наповнення, автентичність як
історичного джерела, необхідність використання всього комплексу джерелознавчих
та суміжних наукових дисциплін для здійснення фахового аналізу цієї групи джерел.*

Дослідження джерел переломних епох людства, на нашу думку, має посідати окреме місце у загальному джерелознавстві. На цьому тлі особливо виділяється радянська епоха з її суперечливими джерелами. З одного боку, це парадні реліквії партз'їздів та офіційні інформації, що розповідають про «масовий героїзм», «трудові звершення», «всенародну підтримку політики партії та уряду»; з іншого – глибоко приховані свідчення про реальний стан суспільства й економіки, настрої населення тощо. Ці останні джерела, насамперед джерельна спадщина репресивно-каральних органів, що стала доступною для наукового вивчення лише після розвалу СРСР, заслуговує на найбільшу увагу вчених-джерелознавців. Проте такі джерела через свою специфіку вимагають окремих підходів, власного інструментарію та надзвичайної уваги. Для початку спробуємо позначити місце їх дослідження у структурі сучасного історичного джерелознавства.

На думку більшості вчених, історична наука вже давно перетворилася на багаторівневу систему знань зі своєю структурою, що становлять принаймні дві підсистеми (перша – власне історія в усьому її розмаїтті та друга – сукупність наукових знань про історичну науку). Друга підсистема, своєю чергою, складається з кількох власних підсистем, серед яких поважне місце посідає історичне джерелознавство як спеціальна галузь знань про історичну науку, що вивчає походження джерел, теорію і методику їх використання в історичних дослідженнях, склад, структуру й функціонування джерельної бази¹. Більше того, існує переконання у необхідності вважати і саме джерелознавство циклом спеціальних історичних дисциплін, що має три основні підгрупи, кожна з яких розглядає походження і зміст окремого виду джерел. Перша підгрупа (дипломатика, епіграфіка, палеографія, текстологія, фольклористика тощо) має «справу з джерелами, інформація яких закодована у писемному або усному слові». Друга (боністика, геральдика, іконографія, нумізматика, сфрагістика, фалеристика та ін.) вивчає джерела зображувальні, «основна інформація яких закодована у формі різноманітних зображень». Нарешті третя (зброезнавство, уніформологія, вексилологія тощо) має за предмет речові джерела, в яких так само закодовано

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних служб історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.
E-mail: hrapakin@gmail.com

¹ Історичне джерелознавство: Підруч. / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К., 2002. – С.11.

суттєву історичну інформацію². До складу першої групи варто, на наш погляд, додати також історичну герменевтику, яка є джерелознавчою наукою за самим визначенням і походженням, адже основний її сенс полягає у найширшому розумінні, розшифруванні й тлумаченні історичних текстів минулих епох, доведенні їх змісту (як прямого, так і прихованого) до нашого сучасника³.

Водночас, на нашу думку, згадані складові джерелознавчого комплексу наук виступають горизонтальним їх зрізом, що демонструє обсяг цих наук. Варто відзначити також вертикальну складову, тобто говорити про поділ джерелознавства, як і будь-якої науки, на загальне і спеціальне. Перше розглядає весь комплекс джерел за всі історичні періоди й усі їх види, незалежно від форми, виду та походження; друге – досліджує специфіку певних тематичних і хронологічних груп історичних джерел, але так само незалежно від форми та походження. Цим воно відрізняється від усіх інших джерелознавчих дисциплін, названих вище, оскільки оперує всім їх комплексом, але в межах обраної теми, історичного періоду тощо.

Увесь цей експурс у теоретичні проблеми структури сучасного історичного знання знадобився нам для того, щоб переконати читачів: справді науковий аналіз будь-якої обраної групи історичних джерел, навіть якщо обмежитися лише писемними, пов'язаний із застосуванням значної кількості спеціальних методик і прийомів опрацювання таких пам'яток. За спостереженнями відомого сучасного російського теоретика джерелознавства О.Медушевської, «джерелознавство засадниче – це така галузь знань, що має найрізноманітніші міждисциплінарні контакти»⁴. Однозначно йдеться про палеографічний, дипломатичний, текстологічний, герменевтичний аналіз документів, використання методів, притаманних документознавству, архівознавству тощо. Якщо ж ми говоримо про соціально значущі документи, які відіграли провідну роль в інформаційних відносинах суспільства, сприяли становленню певної соціальної політики, то не обійтися без залучення спеціальних методик, напрацьованих теорією таких інформаційних наук, як соціальні комунікації та інформологія.

Лише за таких підходів, базованих на досягненнях усього циклу джерелознавчих і суміжних із ними наук, на наше переконання, можна здійснити повноцінне спеціальне наукове дослідження джерельної бази складних історичних епох. Надто це важливо для документів такого історичного періоду, як ХХ ст., і таких джерел, що стали наслідком діяльності радянських репресивно-каральних органів – без перебільшення, системоутворюючого стрижня радянського типу держави, яка сформувалася впродовж 1920–1930-х рр. Завдяки всевладдю каральних інституцій, проникненню їх в усі сфери життєдіяльності тогочасного суспільства, налагодженню системи тотального контролю, спостереження за всім і всіма, збиранню інформації про настрої та навіть думки громадян, донесення такої інформації до відома радянської номенклатури, залякування суспільства репресіями і терором, застосуванням системи підневільної праці більшовицька партія, водночас вправно

² Див.: *Калакура Я.* Структура спеціальних історичних дисциплін як підсистеми історичної науки // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – Ч.11: У 2 ч.: До 10-річчя заснування відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України / Відп. ред. М.Ф.Дмитрієнко. – К., 2004. – Ч.1. – С.38–53.

³ *Папакін Г.* Герменевтика джерелознавча (архівна та археографічна): до формулювання проблеми // Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Відп. ред. І.Колесник. – Вип.5. – К., 2010/2011. – С.368–381.

⁴ *Медушевская О.М.* Источниковедение: Теория. История. Метод. – Москва, 1996. – С.59.

використовуючи соціально-демагогічні лозунги і позірні прояви демократії, змогла утримати владу на початку 1920-х рр. і створити СРСР як супертоталітарну державу; у 1930-х рр. поставити й утримати біля її керма спеціально виховану номенклатурну верству. Це вже констатувалося (хоча і досить обережно) в дослідженнях про репресивний апарат. Зокрема, можна процитувати думку Р.Подкура: «У силу специфіки радянської тоталітарної системи колишні спецслужби активно впливали на всі без винятку сторони суспільного життя, визначали ті основоположні процеси, які здійснювалися в країні протягом більш як семи десятиріч її історії»⁵.

Відповідно й увага до документів, створених унаслідок повсякденної діяльності таких органів, надзвичайно велика. Причому маємо відзначити також наявність міжнародного інтересу до джерел таємних спецслужб сталінської епохи. Так, започаткований на початку 1990-х рр. групою вчених з Торонтського університету (Канада) спеціальний дослідницький проект «SERAP» («Stalin-Era Research and Archives Project») одразу взявся за дослідження архівів КГБ. У вересні 1995 р. російський історик В.Данилов, представлений як перший із науковців, які мали доступ до таких архівів, доповідав на робочій зустрічі в Торонто, що в Росії можливе ознайомлення з архівно-слідчими справами реабілітованих, а «документи КГБ як інституції, його діловодні та оперативні документи досі недоступні „сторонньому” дослідникові»⁶. Саме «SERAP» виступив співпублікатором російської документальної серії «Трагедия советской деревни» та українського збірника про колективізацію і селянський спротив 1929–1930-х рр.⁷

Публікації документів із джерельної спадщини репресивно-каральних служб різного типу і виду, від великих тематичних до одиничних, налічують уже тисячі назв. З іншого боку, наукове розкриття їх складу, змісту та засадничої специфіки поки що не посіло належного місця серед джерелознавчих проблем радянської доби. Парадокс полягає у тому, що нині практично відсутні будь-які фахові джерелознавчі праці з цієї проблеми. У недавньому спеціальному довіднику з історії політичних репресій в Україні, що подає бібліографічні описи сотень фахових публікацій⁸, такі розвідки знайти дуже складно. Доводиться констатувати, що провідні науковці як у працях із загального джерелознавства, так й у спеціальних дослідженнях досі не звертали уваги на зазначені проблеми, не піддавали науковому аналізу виділену групу джерел радянської доби, не виокремили всіх її особливостей. Так, у курсі лекцій професора С.Макарчука, де подано докладний огляд писемних джерел з історії України за різних історичних епох, згадана категорія джерел просто проігнорована⁹. Із наявних досліджень можна назвати лише ґрунтовні праці відомого історика С.Білокона¹⁰, окремі статті П.Олійниченка¹¹,

⁵ Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб. – К., 2000. – С.14.

⁶ Bulletin SERAP. – №1. – Fall 1995 [Електронний ресурс]: <http://www.utoronto.ca/ceses/serap/bull95.htm>

⁷ Васильєв В.Ю., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930). – Вінниця, 1997. – 536 с.

⁸ Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. показ. / Авт. вступ. ст. С.Білокін, Р.Подкур, О.Рубльов; упор. С.Калитко, О.Рубльов, Р.Подкур, Л.Шевченко. – К., 2007. – 456 с.

⁹ Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. – Л., 1999. – 352 с.

¹⁰ Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 448 с.; Його ж. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВД // Розбудова держави. – 1992. – Ч.6. – С.29–37; Проблеми історії України. – К., 1994. – Вип.3. – С.90–101; Його ж. Про достовірність слідчих справ 1930-х років // Матеріали Міжнародного конгресу політв'язнів комуністичних режимів, Київ, 7–8 листопада 1995 р. – К., 2001. – С.104–112.

¹¹ Олійниченко Л. Типологія судово-слідчих джерел: (На матеріалах документів органів НКГПУ–НКВС) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – 2000. – Вип.2. – С.211–214.

Р.Пирога і О.Гранкіної (Бажан)¹², а також фахову розвідку провідного джерелознавця Я.Калакури¹³. Але згадані наукові твори присвячено суто аналізу слідчих справ реабілітованих – єдиної на час їх написання розсекреченої категорії документів радянських спецслужб, які становлять значну частину, проте далеко не весь документальний масив репресивно-каральних органів СРСР.

Щодо джерелознавчої оцінки інших категорій документів репресивно-каральних служб можна послатися на поодинокі розвідки, що далеко не охоплюють усю сукупність історичних джерел, народжених спеціальними службами СРСР¹⁴. Так само і в новітньому путівнику Галузевого державного архіву СБУ годі шукати повноцінної комплексної характеристики складу і змісту його документальних збірань, окрім суто лапідарної, що виділила вісім основних груп: нормативно-правові та розпорядчі документи; інформаційно-аналітичні документи, створені для вищих органів влади й управління; статистичні зведення про результати оперативно-розшукової й слідчої діяльності; архівні кримінальні справи на репресованих; документи про діяльність органів «держбезпеки» під час Другої світової війни; документи, що характеризують діяльність спецслужб іноземних держав проти СРСР; оперативно-розшукові та особові справи працівників; агентурні справи¹⁵. Як бачимо, в основу такої характеристики покладено різноманітні принципи: номінально-номенклатурний і тематичний. Можна згадати також І.Біласа, який у першому томі своєї праці намагався подати основні відомості про становлення репресивно-каральної системи у СРСР та Україні¹⁶, але його дослідження не містило джерелознавчого аналізу згаданої проблеми.

Тому варто всіляко вітати нову монографію двох відомих істориків – дослідників періоду радянських репресій 1920–1930-х рр. – Р.Подкура та В.Ченцова, в якій вони намагалися відтворити історію формування архівів репресивно-каральних органів, здійснити джерелознавчий аналіз усього комплексу такої документації, подати її класифікацію і розкрити вміст інформації з основних таких джерел доби встановлення, формування і розквіту радянської тоталітарної системи, породженого нею «Великого терору» тощо¹⁷. Фактично, як ми переконалися, це взагалі перша в українській історичній літературі спроба комплексного дослідження складного історико-джерелознавчого феномену – всієї документальної спадщини

¹² Пирог Р.Я., Гранкіна О.А. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20–80-ті роки: Мат. Міжнар. наук. конф. (15–16 вересня 1994 р.). – К., 1998. – С.38–44; Гранкіна О. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України: Джерелознавчий аналіз складу документів // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.174–183; *Ії ж.* Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ репресованих у 1920-х – 1950-х рр. в СРСР // Український історичний журнал. – 1997. – №4. – С.49–57.

¹³ Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. пр. – К., 1998. – С.19–23.

¹⁴ Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – №2. – С.465–476; Подкур Р.Ю. Особова справа співробітника ВУЧК–ГПУ–НКВД: категорії документів // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2004. – Вип.25. – С.396–401.

¹⁵ Галузевий державний архів СБУ: Путівник. – Х., 2009. – С.13–14.

¹⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Кн.1. – К., 1994. – 422 с.

¹⁷ Див.: Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – 372 с.

репресивно-карального апарату за певний історичний період¹⁸. Як це завжди буває з першопроходцями, здійснене ними дослідження викликає багато думок і запитань, налаштовує на дискусію, і, безперечно, не може пройти повз увагу дослідників – істориків, джерелознавців, археографів. Саме в такому статусі – дискусійні роздуми з приводу численних проблем, порушених авторами монографії, а не рецензію у прямому розумінні цього слова, і варто розглядати нашу публікацію.

До перших зі згаданих засадничих проблемних питань належить наукова коректність визначення головного об'єкта дослідження як «документи органів державної безпеки». Автори наполягають на такому терміні стосовно створених радянською владою органів таємного нагляду, контролю і репресій. Вони навіть коротко сформулювали «форми і методи роботи радянських органів держбезпеки»: «Добування й використання необхідної інформації; оперативні дії, під якими малися на увазі розшук, висилки, обшуки, арешти, військові операції; проведення дізнання та слідства; здійснення судових функцій»¹⁹. На наш погляд, такий перелік – далеко невичерпний, і не відбиває повною мірою основну специфіку діяльності радянських спецслужб доби тоталітаризму. Достатньо згадати лише систему концтаборів, започаткованих ще 1918 р., і пізнішу систему ГУЛАГ, які від свого створення перебували у віданні ЧК та НКВД, тобто були суттєвою складовою частиною згаданої системи. Крім того, навряд чи масові операції на кшталт «боротьби за хлібозаготівлі» 1928–1929 рр., або «розкуркулення», здійснене на початку 1930 р., пов'язані зі стратами тисяч і виселенням сотень тисяч людей, можна не вагаючись назвати професійним терміном «оперативна діяльність органів державної безпеки».

Ми не вдаватимемося до загальної дискусії з приводу справжнього змісту роботи цих державних органів, а тим більше не сперечатимемося з фаховими дослідниками історії радянських репресій, авторами численних праць зі специфіки діяльності та значення джерел, створених репресивно-каральними органами²⁰. Але все ж, на нашу думку, навіть із погляду джерелознавства варто

¹⁸ Слід зазначити, що один зі співавторів даної монографії вже спробував здійснити джерелознавче дослідження документів репресивно-каральної системи СРСР в Україні за ті ж роки. Але тоді головну його увагу було зосереджено на всебічному розкритті змісту й потенціалу переважно інформаційно-аналітичних документів силових структур та (меншою мірою) архівно-слідчих справ (див.: *Подкур Р.Ю.* За повідомленням радянських спецслужб. – К., 2000. – 238 с.).

¹⁹ *Подкур Р., Ченцов В.* Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов... – С.44.

²⁰ *Подкур Р.Ю.* Документи ДПУ як джерело до вивчення колективізації та голоду 30-х років на Поділлі // Голодомор як засіб політичного терору: Мат. наук.-практ. конф., 26 листопада 2003 р. – Вінниця, 2004. – С.107–113; *Його ж.* ДПУ УСРР у 1922–1934 рр.: портрет на тлі епохи // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №1. – С.440–449; *Його ж.* Інформаційно-аналітична робота як один із напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // Там само. – 1998. – №1/2. – С.342–356; *Його ж.* Інформаційно-аналітичні матеріали ВУНК–ДПУ про повстанський рух в Україні на початку 20-х рр. XX ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 2000. – Вип.11. – С.478–482; *Його ж.* Колективізація 1930-х рр. очима співробітників органів державної безпеки // Там само. – К., 2005. – Вип.30. – С.136–151; *Його ж.* Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – №2/4. – С.390–397; *Ченцов В.* Табу – на думку, заборона – на слово: За матеріалами роботи політконтролю НК–ДПУ у 20-ті роки // Там само. – 1994. – №1. – С.12–22; *Його ж.* Інформаційні зведення чекістських органів як джерело до вивчення суспільно-політичного життя України в 20-х роках: (За матеріалами Держархіву Дніпропетровської обл.) // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доповіді Всеукр. конф. (19–20 листопада 1996 р.): У 2 ч. – К., 1997. – Ч.2. – С.111–119; *Ченцов В.В., Архирейський Д.В.* Інформаційний потенціал судово-слідчих справ як джерела з історії України тоталітарної доби // Наукові записки Острозької академії. – Острог, 1999. – С.15–23; *Іх же.* Органи державної безпеки в системі комуністичної диктатури // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С.225–243 та ін.

говорити про відповідні структури – фондоутворювачі, що виконували або часом інспірували поданою інформацією злочинні партійні рішення, як про репресивно-каральну структуру тодішнього суспільства. Визначення терміна «органи державної безпеки» (в одній зі своїх перших праць В.Ченцов навіть назвав ці органи «правоохоронними»²¹, що зовсім неприйнятне) лише маскує їх діяльність, яка полягала у здійсненні постійного тотального контролю за суспільними настроями, виявленні та вилученні інакодумців, цілих соціальних і національних груп, визнанні їх «ворогами народу», ізоляції від суспільства, використанні їх підневільної праці та подальшій ліквідації, застосуванні засобів державного терору для залякування решти, а найголовніше – у всебічному захисті інтересів і командного становища партійно-радянської номенклатури. Таким чином, стрижень їх діяльності полягав не у захисті безпеки держави, тим більше не в охороні права (навіть у радянському його розумінні), а в убезпеченні місця і спокою партноменклатури, дії якої часом могли загрожувати самому існуванню держави. Використання евфемізмів на кшталт «органи державної безпеки» тільки заважатиме здійснити науково коректну критику та герменевтичний аналіз створених у процесі діяльності згаданих інституцій джерел, усебічно розкрити їх зміст. З іншого боку, ми усвідомлюємо, що запропоноване нами визначення вимагало б залучення до заявленого джерелознавчого аналізу також документів органів суду й прокуратури, які в умовах радянської номенклатурної диктатури становили ще одну підпору тоталітарного режиму, і незаперечно відносилися до репресивно-каральних структур. Але, вочевидь, це виходить за межі здійсненого дослідження.

Наступний дискусійний момент – занадто велика, як на перший погляд, увага до діяльності російських (згодом союзних) репресивно-каральних органів, хоча в назві монографії йдеться лише про республіканські. Але тут можна зрозуміти і повністю підтримати авторську логіку. В умовах радянського ладу реальний республіканській державності, передбаченій конституціями СРСР 1924 та 1936 рр., місця фактично не було. Ту, що існувала, можна назвати радше квазідержавністю, зовнішньою формою, яка лише позірно прикривала дійсно унітарний й авторитарний устрій СРСР. Тому говорити про будь-які дії республіканської номенклатури та партійно-державних органів без уявлення про процеси у союзному центрі – просто неможливо, некоректно, ненауково. Тим більше, це недоцільно стосовно регіональних репресивно-каральних структур, які фактично не залежали від місцевого керівництва і не підпорядковувалися йому, а їхні високопосадовці напряму призначалися згаданим центром, отримуючи надзвичайні повноваження, в тому числі і щодо регіональної номенклатури. Дослідник цієї проблеми М.Дорошко дійшов висновку: «Архівні документи переконливо свідчать, що у 20–30-ті роки ХХ століття партійно-державна номенклатура УСРР стала об'єктом подвійного контролю, що здійснювався, з одного боку, партійними і радянськими контролюючими структурами, такими, як ЦКК і НК РСІ, а з іншого, – органами ВЧК–ГПУ–НКВД. Встановлення паралельного контролю за носіями влади в УСРР сприяло не лише остаточному перетворенню української номенклатури на слухняного виконавця

²¹ Ченцов В.В., Козорог С.Б. Документы правоохранительных органов как источник по изучению общественно-политической ситуации на Украине в начале 30-х годов. (На примере Днепропетровской области) // Скарбниця ріднокраю: Зб. мат. наук.-практ. конф. із музейної справи і краєзнавства. – Дніпропетровськ, 1993. – С.104–108.

волі Кремля, але й фізичному винищенню усіх тих представників верхівки, які прихильно ставилися до ідей українського національного відродження»²².

Так само процеси документування діяльності республіканських і місцевих органів ЧК–ГПУ–НКВД, ступінь і методи їх занурення в інформаційні потоки суспільства, впливу на всю систему політичних комунікацій диктувалися з Москви, а в УСРР – лише виконувалися. Але в такому випадку і назву праці слід було б скорегувати. На наш погляд, більш науково коректною виглядала б така – «Документи радянських репресивно-каральних органів в УСРР». Саме це формулювання дозволяє говорити про весь комплекс документів союзних репресивно-каральних структур і про їх республіканські відповідники, а також про історичні джерела, що перебувають нині в Україні.

У чому ж полягала специфіка документальної спадщини каральних органів СРСР як значущого джерела з історії радянського суспільства періоду підготовки та здійснення «Великого терору»? Автори монографії шукають відповіді на це питання насамперед у розкритті історії становлення архівних підрозділів радянських спецслужб та особливостей документування їх діяльності, механізму збирання ними всебічної інформації про життя і думки суспільства і, нарешті, шляхом створення авторської схеми класифікації таких джерел. Власне, це і є структура монографії, три її основні розділи. До першого розділу додано ще вступний параграф, в якому автори показують історію розсекречення архівів радянських спецслужб, оприлюднення їх документів, намагаються розкрити правові та моральні колізії доступу до документів радянських репресивно-каральних органів. Основна така колізія (вже свого часу висвітлена істориками й архівістами, але досі не врегульована у законодавчому полі) полягає в необхідності дотримання хиткого балансу між інтересами наукового дослідження тоталітарного минулого, оприлюднення максимально широкої інформації про злочини і жертви радянського режиму, і конфіденційним характером зібраних спецслужбами відомостей про мільйони людей²³. Автори пропонують задіяти для вирішення згаданої колізії такі важелі, як наукову критику джерел із метою розкриття провокацій та фальсифікацій радянських спецслужб; домагатися від учених високого ступеня самоцензури, адже ті мають усвідомлювати свою відповідальність за наслідки розголошення інформації про людські долі в letech тоталітаризму.

Як бачимо зі структури монографії, у ній не йдеться про залучення до аналізу джерельної бази репресивно-каральних органів усієї сукупності методів та інструментарію джерелознавчих наук. Такі конче потрібні розділи, які б містили дипломатичний, текстологічний, герменевтичний аналіз документальної спадщини радянських спецслужб, наукову критику цих джерел – просто відсутні. Автори лише зробили певні спроби використати методи, скажімо, текстології та дипломатики, коли говорять про обов'язкові параметри (формуляри) створених чекістами документів, але їх надто мало, і, вочевидь, вони не стали

²² Дорошко М. Органи ВУЧК–ГПУ–НКВД у здійсненні контролю над компартійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – №1. – С.59.

²³ Див.: Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: Зб. наук. пр. – К., 1998. – 200 с.; Боряк Г.В. Голосуючі «за» чи «проти» доступу до архівів спецслужб (за підсумками останнього десятиліття в Україні) // Архіви України. – 2004. – №3. – С.40–50.

результатом спеціального наукового аналізу. Однак такий дипломатичний аналіз надзвичайно важливий: переважна більшість документів репресивно-каральних органів була суворо формалізованою (акти, анкети, довідки, картки, справи-формуляри, протоколи, постанови, вироки тощо), тому застосування добре відомого фахівцям спеціального інструментарію допомогло б самим авторам, а також збільшило б наукову вагу їхньої праці.

Аналогічно варто говорити лише про певні спроби авторів запровадити методи наукової критики породжених репресивно-каральними органами документів. А тим часом даний аспект проблеми надзвичайно важливий. Від того, яку частину документального комплексу чекістських документів ми маємо вважати сфальсифікованою, а яку – достеменно правдивою в першу чергу залежить наше ставлення до всього комплексу. С.Білокінь свого часу з цього приводу влучно зауважив: «Документи совєцької доби, що мають офіційне походження, з джерелознавчої точки зору надзвичайно складні. Серед них формувалися документи, сенс яких зовсім не відповідав тому, що вони говорили». Історик наводив промовисті приклади «імпровізування» документів саме співробітниками спецслужб: починаючи від дат і підписів до викладених фактів²⁴.

На жаль, певної відповіді на це актуальне питання у згаданій монографії ми не знайдемо. Автори намагаються, розкриваючи зміст кожної з виділених ними груп документів, створених репресивно-каральними службами, побіжно висвітлити і це питання. Їхня констатація, наприклад, щодо інформаційно-аналітичних документів така: «Розлоге відтворення численних висловлювань представників тих чи інших груп, прошарків населення, що нерідко мало практичну спрямованість, дає підстави говорити про певний ступінь достовірності та об'єктивності інформації. Хоча, безумовно, первісні відомості проходили обробку у чекістських колективах, що дозволяло маніпулювати ними в інтересах ВУЧК–ГПУ–НКВД. Прагнення чекістів продемонструвати потрібність своєї роботи, виправдати власне існування, виражалось, з однієї сторони, у фіксуванні негативних настроїв і фактів, що взагалі-то відповідало дійсності, з іншої – у підкреслюванні успіхів, результатів, досягнутих органами безпеки в боротьбі з супротивниками радянської влади. Слід, проте, критично підходити до інформації ВУЧК–ГПУ–НКВД. Критеріями оцінки людей для чекістів слугувала їх лояльність до існуючого режиму»²⁵. У цілому ж вони схилиються до того, щоб визнати документи спецслужб об'єктивними, що визначалося, на думку авторів, «поставленою перед органами держбезпеки метою – доведенням до керівних інстанцій справжнього стану справ; відносною незалежністю інформації ВУЧК–ГПУ–НКВД від місцевих партійних і радянських органів; відстежуванням процесів, що відбувалися в усіх сферах суспільства, у тому числі й у партійних, радянських інстанціях; опосередкованим характером передачі відомостей (через висловлювання, чутки, розмови людей тощо)»²⁶.

Погодитися з цим дуже важко, оскільки, мабуть, найголовнішою метою репресивно-карального апарату, яку він ставив перед собою, було довести свою ефективність, корисність, а також виконати настанови партії з пошуку ворогів,

²⁴ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР... – С.41.

²⁵ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР... – С.233.

²⁶ Там же. – С.365.

котрі, як відомо, спричиняли всі кризи, негаразди в радянському суспільстві, були винними у провалах чергових кампаній і намічених планів. І саме тому декларована авторами монографії «об'єктивність» чекістських документів ставала досить умовною категорією, залежною від конкретної ситуації.

На наш погляд, означена проблема потребує більш широкого і детально-го висвітлення в рамках заявленого аналізу джерельної бази радянських репресій. Достатньо згадати матеріали фальсифікованих «справ», що набули поширення в Україні: від «процесу українських есерів» 1922 р.²⁷, до справ «СВУ»²⁸, «Шахтинської», «Оріхівської», «Українського національного центру»²⁹, «Військової» (операція «Весна») ³⁰ та безліч інших, відкритих у 1930-х рр. Адже переважна більшість таких «антирадянських підпільних організацій» насправді були штучними витворами апарату ГПУ, для яких відповідним чином добивалися «фігуранти», обставини справи, схеми зв'язків тощо; накопичувалися «власноручні свідчення» та «щиросердні зізнання», які писалися під диктовку слідчих. Механізм формування цих справ докладно описано Ю. Шаповалом на прикладі «справи СВУ»³¹. Із погляду джерелознавчої науки навіть такі наскрізь сфальсифіковані джерела – теж безцінні й об'єктивні. Вони надають вагому інформацію щодо провокативних методів роботи репресивно-каральних органів, стану справ і відносин усередині радянської номенклатури, апарату спецслужб, політичних замовлень, що їх виконував цей апарат, а, часом, і сам інспірував задля доведення власної необхідності й ефективності. Єдине, що обов'язково треба пам'ятати під час опрацювання таких джерел – що викладені там факти, на відміну від думок і настроїв «фігурантів» справ, здебільшого не мали місця насправді, і задля повноцінного аналізу таких джерел потрібно залучати інші дотичні документи, серед яких провідне місце мають посідати джерела особового походження (листи, щоденники, спогади). Лише так можна вирішити проблему достовірності слідчих і судових документів, насамперед протоколів допитів і «власноручних зізнань» – що саме в них було вирвано загрозами, тортурами, шантажем, що вписував слідчий ЧК або ГПУ, виходячи з власних переконань або поставленого перед ним завдання, а що дійсно повідомляв допитуваний.

Тому так важливо під час джерелознавчого аналізу документів, народжених спецслужбами, чітко виявляти всі випадки їх фальсифікації, свідомого перекручування фактів, зміщення акцентів в інформаційних повідомленнях, а найголовніше – визначити місце свідомої провокації в діяльності радянських репресивно-каральних органів, та їх віддзеркалення в документальному комплексі силових структур. Очевидно, що під час такого аналізу були б корисними також

²⁷ Дело членов Центрального Комитета Украинской партии социал-революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярославла и др.: Стенограф. отчет / Под ред. Д.З. Мануильского, С.С. Дукельского. – Х., 1921. – 429 с.

²⁸ Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. – К., 1995. – 448 с.

²⁹ Див.: Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Публ. підг. В. Пристайко, Ю. Шаповал. – К., 1999. – 353 с.; Пристайко В. Жертви терору: як ДПУ боролось з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – №1. – С. 70–88.

³⁰ Див.: Справа «Весносоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації» (справа «Весна», 1930–1931 рр.) за документами Державного архіву Служби безпеки України / Упор. С. Кокін, О. Пшенніков, Я. Тинченко // Там само. – 2002. – Спец. вип. – №1. – С. 11–381; №2. – С. 13–418.

³¹ Шаповал Ю. Атака проти старих фахівців, інтелігенції, військових // Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002. – С. 406–407.

засоби герменевтичного підходу до створених таємними службами документів, адже без проникнення у прихований зміст і наступну долю таких джерел, сучасного тлумачення, розкриття системи умовної мови, кодів, символів і шифрів, притаманних ним, просто неможливо всебічно й об'єктивно висвітлити джерельну базу радянських репресій. Ми свідомі, що здійснення такого наукового аналізу джерел радянських репресивно-каральних органів – надзвичайно складне завдання, практично недосяжне звичними методами наукової критики джерел, але без застосування згаданого вище інструментарію значного кола наук джерелознавчого циклу результати аналізу загрожують стати незадовільними.

Ще однією засадничою проблемою виступає класифікація писемних джерел, породжених радянськими репресивно-каральними службами, які діяли в Україні. Автори, справедливо зважаючи на специфіку аналізованого масиву джерел, запропонували такі засади створення класифікаційної схеми: використання принципів походження та функціональної належності документів, а також (як доповнення) – принцип змісту джерельної бази. Унаслідок цього було виділено такі основні види документів: організаційно-розпорядчі, до яких віднесено також протоколи і поточне листування; планові; обліково-контрольні; звітні; статистичні; документи з особового складу. Крім того, автори виділяють особливі різновиди окремих підвидів документів (не вказуючи, щоправда, яких саме), зокрема «величезних груп слідчої, судової й оперативної документації». Крім того, пропонується доповнити таку суто галузеву схему класифікації ще документацією партійних і радянських органів, без чого, на думку авторів, неможливо «в повній мірі встановити значимість документів ЧК–ГПУ–ОГПУ для історичного дослідження, їх достовірність, репрезентативність, об'єктивність»³². У результаті Р.Подкур та В.Ченцов створили досить еkleктичну класифікаційну схему, в якій намагалися відбити склад і зміст як документів, породжених самими репресивно-каральними органами, так і директивних матеріалів партійно-радянських інстанцій, що керували діяльністю згаданих органів, і навіть матеріали преси, де висвітлювалася робота цих інституцій. Усі названі вище види документації, як уважають автори, і становлять сукупність «документів органів державної безпеки».

Використання водночас принаймні трьох принципів класифікації не могло не відбитися на якості проведеного джерелознавчого аналізу. Запропонована схема виглядає позбавленою внутрішньої логіки і структури, не визначено ієрархію всередині джерельної бази, тому абсолютно незрозуміло, які саме окремі категорії джерел виступають видами, які – підвидами, і як автори позначають нижчі рівні класифікації документів репресивно-каральних служб.

Крім того, Р.Подкур і В.Ченцов залишають поза увагою той суттєвий факт, що репресивно-каральні органи у процесі своєї діяльності вилучали із суспільного обігу значну частину документів окремих осіб, певного кола людей, соціальних та національних груп, які потрапляли під їх нагляд, а потім ставали жертвами репресій. Вони залучалися як «речові докази» до слідчих і судових справ, або просто відкладались у заведених справах. Єдине місце монографії, де побіжно згадано такі зібрані репресивно-каральними органами документи – це

³² Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР... – С.94–95.

розділ про слідчу документацію, але автори практично не звернули уваги на наукове значення таких джерел³³. Тим часом це дуже потужний пласт документації, створеної інакодумцями, причому найрізноманітнішого характеру (від офіційних документів до приватних листів, щоденників, спогадів, книжкових видань тощо). Використовуючи такі мемуарні й епістолярні джерела жертв політичних репресій, С.Білокінь зміг реконструювати основні елементи джерельної бази управління радянським державним терором³⁴.

Найвідоміше джерело такого походження – щоденники академіка С.Єфремова 1920-х рр., лише на початку 1990-х рр. було передано з архівів КГБ до НАН України³⁵. Сюди ж треба віднести і матеріали перлюстрації – адже вилучені листи так само потрапляли на зберігання до архівних фондів репресивно-каральних органів. Нагромаджені таким чином документи не лише осідали як речові докази – вони слугували надзвичайно важливим джерелом аналітично-інформаційної діяльності радянських спецслужб; відомості з них фігурували у звітах, інформаціях, службовому листуванні тощо. Достатньо навести такий промовистий приклад, як інформаційний лист ЦК ВКП(б) від 28 грудня 1932 р. щодо «петлюрівської організації на Україні», який чомусь досі не привертав належної уваги дослідників. До листа крім доповідної Вс.Балицького про «наявність широко розгалуженого польсько-петлюрівського повстанського підпілля, що, за неповними даними, охоплює 67 районів України», було додано витяги зі щоденника доцента Київського інституту профтехосвіти Доненка, вилученого ІПУ під час арешту, а також зразки агітаційних листівок підпільної організації³⁶. Одним словом, така документація здебільшого особового походження набуває всіх ознак суттєвої складової документальної спадщини «чекістських» органів. Вона використовувалася не лише як слідча документація (задля розкриття обставин справи, винесення вироків), але також як суттєва складова інформаційно-аналітичної інформації спецслужб, обґрунтування прийнятих партійних рішень і директив.

Тому, на наш погляд, схема класифікації джерел, створених і зібраних радянськими репресивно-каральними службами, мала б виглядати дещо інакше. Не маючи жодних заперечень проти задекларованого авторами засадничого принципу класифікації документальних джерел за їх походженням, зауважимо, що вони самі не завжди його дотримуються. Уся проаналізована ними документальна база має єдине походження, оскільки створювалася репресивно-каральними службами в результаті їхньої діяльності. Документи іншого походження, які також наявні в архівних фондах радянських спецслужб, у монографії практично не розглядаються. Тому, на нашу думку, саме за принципом походження (відомим в архівознавстві як провінієнц-принцип) варто було б розподілити всю наявну джерельну базу репресивно-каральних органів на дві великих групи: 1) джерела, створені ними та 2) зібрані ними у процесі діяльності.

³³ Там же. – С.266–268.

³⁴ Білокінь С. Управління державним терором. Реконструкція джерельної бази // Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси. – С.496–498.

³⁵ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – 848 с.

³⁶ Цілком таємний інформаційний лист ЦК ВКП(б) №П 4796 від 28.12.1932 та додатки до нього // Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5242. – Арк.16, 22 зв. – 35 (друк. прим.).

Для подальшої класифікації у межах першої групи потрібно було б використати для виокремлення певних класифікаційних груп джерел принцип їх функціонального призначення: з якою метою даний документ було створено автором (авторами), по-перше, а, по-друге, яку роль насправді відіграв він у діяльності радянських спецслужб, адже не таємниця, що запланована ціль, яка ставилася під час створення документа, і реальна, яку він виконав насправді, можуть не тільки не збігатися, а, навпаки, суперечити одна одній. Тому класифікація всередині цієї групи повинна мати ієрархічну побудову – від засадничих документів, що мали визначальний вплив на діяльність спецслужб СРСР, до вузько тематичних джерел. Основні види таких джерел офіційного (службового, інституційного) походження виглядають, на нашу думку, так: ідеологічні, директивні, організаційно-розпорядчі, планові, звітні, інформаційно-аналітичні документи, офіційне листування, різноманітні матеріали агентурної діяльності, обліково-контрольні, слідчі, судові документи. Їх доповнюють джерела другої групи, тобто зібрані (вилучені) документи неофіційного походження – приватні листи, записки, щоденники, спогади, які відклалися в архівних фондах спецслужб.

Важливою класифікаційною ознакою виступає авторство документа та місце такого автора в ієрархічній структурі тогочасних інституцій. Відповідно до неї, усі документи спецслужб треба поділити на створені ЦК РКП(б)–ВКП(б) та його апаратом, республіканським компартійним штабом (ЦК КП(б)У), обласними, районними парткоммами – самі ці центральні органи визначали основні завдання діяльності радянських спецслужб, а місцевим – належало формальне право контролю їх виконання; центральним апаратом ЧК, ОGPU, НКВД, відповідною республіканською спецслужбою та наркоматом внутрішніх справ, його обласними, районними управліннями/відділами аж до місцевих оперуповноважених. Усередині кожної такої авторської групи існує власна градація вже за тематичними групами джерел, названими вище.

Географічна ознака дозволяє зробити ще один важливий класифікаційний поділ: на документи радянських репресивно-каральних органів, що нині зберігаються в Україні (залишалися тут або ж передані в будь-який спосіб до нашої країни з попереднього місця зберігання поза її межами) та ті, які перебувають за кордоном. Знову ж вони могли бути: а) створеними поза сучасною територією України в результаті діяльності репресивно-каральних органів СРСР; б) створеними в тогочасній Україні, але вивезеними з її меж із різних причин. Згадаємо, що ще С.Білокінь, проводячи джерелознавчий аналіз слідчих справ реабілітованих, писав: «На превеликий жаль, досі не з'ясовано, коли і навіщо відправлялися до Москви масиви архівних матеріалів українських підрозділів відомства»³⁷. Це стосується практично всіх документів, народжених усередині апарату ЧК, GPU та НКВД в Україні, але найбільше – ГУЛАГівського сегменту архівної спадщини репресивно-каральних органів, який нині практично повністю відсутній за місцем заведення документів (за винятком певної кількості справ спецпоселенців), проте має величезне значення для висвітлення діяльності радянських спецслужб. На жаль, цей комплекс історичних джерел просто випав із поля зору авторів монографії, оскільки згадану сторону діяльності

³⁷ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР... – С.36.

репресивно-каральних органів вони взагалі не розглядали. Причиною цього не можна визнати обмеженість географічних або тематичних рамок монографії, адже, як ми зазначали вище, в інших випадках до аналізу залучався досить широкий комплекс документації союзного походження. Наявність великої кількості вже опублікованих документів центральних установ ГУЛАГ³⁸ надає дослідникові широкі можливості для аналізу даного виду джерел.

Ще один географічний аспект класифікації аналізованих документів – їх сучасне місце зберігання. Навіть якщо ми говоритимемо лише про архівно-слідчі справи реабілітованих, то вони нині перебувають у Галузевому державному архіві СБУ, її місцевих архівно-інформаційних підрозділах за місцем заведення, за місцем проведення слідства, за місцем проживання реабілітованого тощо, частково – передані до державних архівів областей. Звичайно, що цей аспект так само варто було б відзначити у класифікаційній схемі.

Основний зміст праці Р.Подкура та В.Ченцова полягає в розкритті складу і змісту документів радянських репресивно-каральних органів відповідно до визначених груп та видів джерел. І без перебільшення можна стверджувати, що завдяки цьому монографія посідає гідне місце як єдина на сьогодні така праця, присвячена комплексному аналізу всієї відомої джерельної бази активності спецслужб СРСР в Україні, здійсненому на фаховому рівні істориками – знавцями тієї трагічної епохи. На високу оцінку заслуговують, наприклад, авторські спостереження щодо особливостей «протокольної документації», узятій в усьому її комплексі. Це протоколи з'їздів та конференцій чекістів, які відбувалися на початку 1920-х рр., засідань керівних органів (колегій ЧК та ГПУ) і оперативних нарад, різноманітних комісій за участю представників каральних органів. Логічно сюди додано протоколи зборів партійних та комсомольських осередків цих органів – як правило, саме такі документи досі залишалися поза увагою дослідників попри їх значний інформативний потенціал. На жаль, водночас автори припустилися прикрої помилки, коли віднесли протоколи засідань «трійок» та «вищої двійки» (керівників НКВД і союзної прокуратури), якими оформлювалися присуди під час «Великого терору», до цієї ж категорії джерел³⁹. Абсолютно зрозуміло, що протокольна тут – лише форма документа («слухали – постановили»), а змістом його є рішення позасудової юстиції (вирок), адже наслідком ставали страти, ув'язнення, заслання – як і будь-якого іншого присуду.

Нарешті, остання з виділених нами, але зовсім не остання за своїм значенням – проблема ролі та місця діяльності спецслужб у збиранні всебічної інформації щодо настроїв суспільства й використання її номенклатурною верствою, тобто в інформаційному забезпеченні діяльності органів радянської влади, починаючи від найвищих і до місцевих. Автори монографії абсолютно праві,

³⁸ Див.: История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7 т. – Москва, 2004–2005. – Т.1: Массовые репрессии в СССР / Отв. ред. Н.Верт, С.В.Мироненко; Т.2: Карательная система: структура и кадры / Отв. ред. и сост. Н.В.Петров; Т.3: Экономика Гулага / Отв. ред. и сост. О.В.Хлевнюк; Т.4: Население Гулага: численность и условия содержания / Отв. ред. А.Б.Безбородов, В.М.Хрусталёв; Т.5: Спецпереселенцы в СССР / Отв. ред. и сост. Т.В.Царевская-Дякина; Т.6: Восстания, бунты и забастовки заключённых / Отв. ред. и сост. В.А.Козлов; Т.7: Советская репрессивно-карательная политика и пенитенциарная система в материалах Государственного архива Российской Федерации: Аннотированный указатель дел / Отв. ред. В.А.Козлов, С.В.Мироненко.

³⁹ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР... – С.123.

приділяючи цій сфері активності репресивно-каральних органів значну увагу, адже створена внаслідок такого збирання документація досі не ставала об'єктом уваги дослідників-джерелознавців. Лише останнім часом з'явилися серійні публікації таких інформаційних документів у Росії⁴⁰, але їх автори-упорядники не проаналізували джерелознавчий аспект такої аналітичної документації спецслужб. В Україні було опубліковано збірники документів, що свідчили про постійне і всебічне інформування спецслужбами партійно-державної верхівки про реальну ситуацію на селі під час Голодомору 1932–1933 рр.⁴¹ І там зі зрозумілих причин відсутній джерелознавчий аналіз таких інформаційних документів. Тому з цього погляду можна визнати за монографією Р.Подкура та В.Ченцова абсолютний науковий пріоритет.

Згаданій проблемі повністю присвячена вся друга і великий параграф у третій частині праці. Автори заявили досить амбітну мету: «Дослідження системи отримання й використання документальної інформації органами державної безпеки у радянському суспільстві 1920–1930-х рр., розкриття ролі й значення органів ВУЧК–ГПУ–НКВД в інформаційному забезпеченні вищого партійно-державного керівництва країни. Пізнання принципів та основних закономірностей відбору, аналізу, зберігання, використання інформації органами держбезпеки дозволяє дискутувати про достовірність представлених джерел, ступінь об'єктивності відбиття в документах соціально-економічних і культурних процесів, доповнити уявлення про можливості маніпулювання інформаційними матеріалами в інтересах владоможців»⁴².

У такий спосіб автори мали намір розкрити механізм збирання інформації репресивно-каральними органами, проте саме цей механізм не знайшов в їхній праці повного й адекватного відбиття. Виділені такі його складові: отримання офіційної інформації від урядових, партійних та громадських структур; негласні форми збирання інформації; діяльність цензурних підрозділів. Але фактично у цій схемі структурно не представлено один із ключових моментів інформаційної, радше соціально-комунікативної діяльності чекістських органів, а саме – офіційна інформація, що створювалася спецслужбами і направлялася партійно-радянським інституціям для вжиття заходів. Вона була результатом і відкритого збирання інформації, і таємного («негласного»), а також діяльності аналітичних підрозділів спецслужб, які жили за рахунок насамперед таємно зібраних відомостей. Її засадничі особливості автори намагалися розкрити у третьому параграфі останньої частини праці, але поєднання в одному підрозділі огляду звітної та аналітичної документації, на наш погляд, значно знижує рівень джерелознавчого аналізу останньої надзвичайно важливої групи

⁴⁰ Неизвестная Карелия: Документы спецорганов о жизни республики, 1921–1940 гг.: Сб. / Подгот. А.В.Климова, В.Г.Макуров, А.Т.Филатова. – Петрозаводск, 1997. – 368 с.; «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). – Москва, 2001–2004. – Т.І: 1922–1923. – Ч.1. – 490 с., Ч.2. – С.491–1103; Т.ІІ: 1924. – 511 с.; Т.ІІІ: 1925. – Ч.1. – 495 с., Ч.2. – С.496–967; Т.ІV: 1926. – Ч.1. – 704 с., Ч.2. – С.705–1191; Т.ІV: 1927. – 798 с.; Т.ІVІ: 1928. – 795 с.; Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939: Док. и мат.: В 4 т. / Под ред. А.Берел (Франция), В.Данилов (Россия). – Москва, 1998–2003. – Т.1: 1918–1922. – 863 с.; Т.2: 1923–1929. – 1168 с.; Т.3. – Кн.1: 1930–1931: Док. и мат. – 864 с.

⁴¹ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – 604 с.

⁴² Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР... – С.44.

документів. Якщо ж говорити про цензуру і «політконтроль», що їх здійснювали радянські репресивно-каральні органи, то не зовсім правильно класифікувати їх суто як засіб збирання інформації. Основне призначення радянської цензури – здійснення силового комунікативного впливу з боку спецслужб на інформаційні потоки в державі, який полягав у примусовому вилученні з суспільного обігу певної інформації (як друкованої, розрахованої на широкі кола споживачів, так і рукописної – зокрема приватного листування), що суперечила офіційній пропаганді. Водночас не можна ігнорувати той промовистий факт, що на підставі вилучених цензурою матеріалів також складалися інформаційно-аналітичні документи для владних структур.

Інформаційні документи спецслужб автори розподіляють на первинні (необроблена, «сиря» інформація) й вторинні (оброблена інформація, що ставала наслідком узагальнень та аналітичної діяльності певних підрозділів). Виділено їх види та підвиди, терміни, в які подавалися відповідні аналітичні документи, їх змістовність і значення.

Наведені у книзі факти свідчать про всеохоплюючу систему збирання і поширення інформації, що здійснювалася радянськими спецслужбами буквально в усіх сферах економічного, політичного, суспільного і культурного життя держави. Звичайно, наголос робився на політичній складовій цього процесу, але за умов 1930-х рр. політичне забарвлення отримувало будь-яке явище – від хлібозаготівель до роботи торгівельних закладів або черг у крамницях. Самі автори абсолютно справедливо формулюють такі засадничі особливості інформаційної діяльності органів таємного контролю і нагляду:

- масштабність відомостей: жодне суттєве явище у житті суспільства не могло пройти повз органи держбезпеки;
- регулярність надання інформації: було напрацьовано суворий порядок збору, узагальнення й передачі інформації;
- спрямованість інформації: відомості передавалися не тільки радянським, але й, у першу чергу, партійним органам;
- конспіративність інформації: найбільш цінні й повні дані були відомі вузькому колу людей, вони обмежувалися грифами «Особисто», «Таємно», «Цілком таємно»;
- політичний характер інформації: основна увага приділялася настроям людей, їх реакції на впроваджувану лідерами СРСР, УРСР політику;
- критичність інформації: факти й події оцінювалися з погляду більшовицької ідеології, велика увага приділялася «негативним проявам» у суспільстві; співробітники держбезпеки були як правило комуністами, тож їхні оцінки та висновки щодо ситуації у країні та республіці мали яскраво виражений ідеологічний характер;
- націленість на практичне застосування інформації: відомості викладалися в усіх подробицях для того, щоби негайно вжити відповідних заходів⁴³.

Автори назвали це «особливостями документів органів державної безпеки», хоча очевидно, що такі особливості притаманні далеко не всім створеним цими органами документам. Насправді ж вони виписали специфіку діяльності

⁴³ Там же. – С.365.

у сфері політичної комунікації, що її здійснювали відповідні спецслужби. Тому, розкриваючи цей напрям активності репресивно-карального апарату СРСР та склад документів, що її відображають, варто було б, на наш погляд, застосувати інструментарій насамперед такої науки, як соціальні/політичні комунікації. Тоді можна говорити не просто про інформаційну діяльність радянських спецслужб, а окреслити її місце в комунікативних суспільних потоках. Однозначно можна стверджувати, що інформаційно-аналітична діяльність радянських репресивно-каральних органів відігравала провідну (а, можливо, і вирішальну) роль у соціальних комунікаціях авторитарно-номенклатурного режиму СРСР. Як писав в одній зі своїх попередніх праць Р.Подкур, «зіставляючи різні за своїм змістом і спрямуванням документи спецслужб з рішеннями різного рівня партійних та радянських органів, можна перекоонатися, що саме вони відігравали першорядну роль у процесі їх схвалення»⁴⁴. Про це свідчать і наведені у книзі адресовані чекістам слова тодішнього лідера більшовиків УСРР Л.Кагановича: «Ви пишете зведення й інформації, котрі ми, працівники партії, з надзвичайним інтересом читали та з яких черпали правду, оскільки від органів виконкомів, місцевих рад та іноді – партійних комітетів – ми правди не одержуємо»⁴⁵.

Нагадаємо, що, за Ч.Кулі, соціальна комунікація розглядається як механізм, який забезпечує існування та розвиток людських відносин, котрий включає у себе всі розумові символи, засоби їх передавання у просторі та збереження у часі. У рамках одного з концептуальних підходів (діяльнісного) до сутності комунікацій вона розглядається як процес спілкування, обміну думками, знаннями, почуттями, схемами поведінки, а також як спільна діяльність учасників комунікації, що сприяє виробленню єдиного погляду на речі та вчинки. До базових функцій соціальної комунікації належать: інформаційна, яка означає, що завдяки соціальній комунікації у суспільстві передається інформація про предмети, їх властивості, явища, дії та процеси; експресивна, яка визначає здатність соціальної комунікації передавати оціночну інформацію про предмети або явища; прагматична функція означає, що соціальна комунікація є засобом, який спонукає людину, групи людей чи спільноти до певних дій.

З огляду на тему нашої розвідки дуже плідним видається ще один – інституційний підхід до соціальних комунікацій. Він дозволяє розглядати насамперед політичну комунікацію як сукупність комунікативних ролей і функцій державних інститутів, політичних партій, громадських організацій, що обслуговують взаємодію елітарних і неелітарних прошарків із метою реалізації ними своїх інтересів, здійснення державної та політичної влади⁴⁶. Тому і варто було б говорити про специфіку віддзеркалення в документальній спадщині репресивно-каральних органів процесу здійснення ними своєї комунікативної ролі та функцій.

Озброєння такими інструментами розуміння соціальних процесів дозволяє зробити висновок, що інформація секретних служб за радянської доби

⁴⁴ Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб. – С.45.

⁴⁵ Цит. за: Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР... – С.183.

⁴⁶ Див.: Заславська О. Особливості інституційної теорії у вивченні політичної комунікації [Електронний ресурс]: <http://intkonf.org/k-polit-n-zaslavska-oo-osoblivosti-institutsiynoyi-teoriyi-u-vivchenni-politichnoyi-komunikatsiyi/>

відігравала визначну комунікативну роль, адже в аналітичних оглядах спецслужб не тільки відбивалися успіхи чи невдачі певних заходів, дій державних органів тощо. Такі огляди відігравали роль лакмусового папірця для влади, що сигналізували про втрату довіри населення до таких заходів, показували прорахунки офіційної пропаганди, викривали суспільні настрої, спрямовані проти існуючої партійно-державної політичної системи. Водночас спецслужби в обов'язковому порядку наводили вислови і думки, спрямовані на підтримку офіційного курсу. З іншого боку, така інформація, перероблена державними структурами, інспірувала певні партійні й урядові рішення, спрямовані на знешкодження та ліквідацію інакодумців, цілих соціальних і національних груп, залякування інших засобами державного терору і репресій.

Тому варто було навести хоча б кілька прикладів, коли підготовлена чекістами інформація спричинила значні державні акції, які проводилися тим же репресивним апаратом (схвалення тих або інших постанов партії та уряду, що започатковували «операції» проти соціальних, національних, культурних або релігійних груп населення). Адже це і було здійсненням іншого напрямку політичної комунікації – від владної верстви до підлеглого їй населення. З нашого боку, можемо згадати, як такий приклад, операцію з «розкуркулення», проведenu на початку 1930 р. за таємною постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», інспіровану не лише загальним більшовицьким налаштуванням проти селян-господарів, але і чекістською інформацією про приховування «куркулями» значної частини зібраного збіжжя, небажання здавати його державі за безцінь, спротив партійній лінії на колективізацію сільського господарства.

Нарешті, проблема розкриття складу та змісту джерельної спадщини репресивно-карального апарату, організації користування нею відповідно до вимог законодавства потребує ґрунтовної розмови щодо нинішнього місця зберігання і подальшої її долі. Перебування таких історичних документів в архівах спецслужб незалежної України суперечить будь-якій логіці та здоровому глузду. До того ж джерельна спадщина радянської таємної поліції виявилася розірваною: більша частина залишилася на місці, усупереч указу Президії Верховної Ради України «Про передачу архівів колишнього КДБ до державних архівів» від 9 вересня 1991 р., а менша – потрапила до Центрального державного архіву громадських об'єднань України й держархівів областей (архівно-слідчі справи на частину реабілітованих і практично всі фільтраційні справи Другої світової війни, усього близько 1,5 млн справ). Такі передані справи впродовж останніх 20 років перебувають в активному науково-громадському обігу. Те ж можна стверджувати і щодо фондів Галузевого державного архіву СБУ, які до останнього часу використовувалися для задоволення соціально-правових запитів громадян, публікувалися окремими збірниками, стали доступними в електронному вигляді в інформаційно-довідкових залах, відкритих упродовж 2009 – початку 2010 рр. практично в кожній області. Зовсім інакше ситуація виглядає стосовно регіональних сховищ історичних документів (архівно-інформаційних підрозділів) СБУ. Наразі відсутні умови для їх концентрації в Києві. На місцях користування такими джерелами здебільшого утруднено, а минулого року у пресі пройшла навіть інформація щодо намірів знищення в деяких областях

таких історичних документів про репресії 1930–1950-х рр.⁴⁷ Ми сподіваємося, що це – лише безпідставні чутки, але вони сигналізують про невирішену суспільну проблему організації архівного зберігання та користування документами радянських репресивно-каральних служб. Наприкінці 2009 р. з ініціативи тодішнього керівництва держави та СБУ було здійснено спробу організації (за прикладом Польщі, ФРН, Словаччини) окремого історичного архіву документів про радянські репресії. Вона не мала успіху, оскільки статус, становище, відомча належність такого архіву не були належним чином продумані, як і більш дрібні, але суттєві питання: місце розташування, штат працівників, технічне оснащення тощо. Однак невдала спроба не свідчить про неможливість знайти шляхи до вирішення такої проблеми. Якщо виникають серйозні труднощі у фізичній концентрації таких історичних джерел в одному місці (архівосховищі), то завжди наявна перспектива їх віртуального поєднання та оприлюднення. Створення не бази даних (з огляду на різноманітність і розмаїття джерел це неможливо), а комплексної архівно-пошукової системи з кількох підсистем – баз даних однорідних джерел, на зразок вже заявленого, але не реалізованого проекту Електронного архіву національної пам'яті⁴⁸ – цілком реально за умови спільної праці архівістів Державної архівної служби України, СБУ, МВС, ГПУ, науковців НАН України тощо. Для опрацювання такої електронної системи наукове дослідження особливостей джерельної бази радянських репресій, здійснене не Р.Подкурором та В.Ченцовим, стане у пригоді.

Жодною мірою не стверджуємо, що автори монографії про документи радянських спецслужб в Україні не впоралися із заявленими завданнями щодо аналізу таких джерел, і не намагаємося нав'язати викладені вище власні пропозиції. Здійснення класифікації такого специфічного і багатозначного виду джерел – дуже складна справа. Р.Подкур та В.Ченцов вважають, що створена ними система дозволяє розкрити склад і зміст усього комплексу джерел із діяльності радянських спецслужб за часів підготовки і проведення «Великого терору», і не без успіху доводять це на сторінках своєї книги. Ми ж ставили перед собою завдання не критикувати їхній доробок, а показати, що саме залишилося поза увагою авторів і що було б варто, на наш погляд, додати до такого розкриття. Процес вдосконалення класифікації – нескінченний, і до наших пропозицій, безперечно, так само виникнуть доповнення та зауваження.

⁴⁷Знищення архівних документів [Електронний ресурс]: <http://maidan.org.ua/static/news/2011/1311607544.html>

⁴⁸Див.: Концепція Державної цільової національно-культурної програми «Електронний архів національної пам'яті України»: Проект // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2008. – №4. – С.5–11.

Presented the dispute problems and featured the opening of legacy the Soviet repressive and punitive institutions 1920–1930-th in particular, their species compositions, classification scheme, information content, authenticity as a historical source, the need using the full of source and relating scientific disciplines for the this group of sources professional analysis.

